

Розділ 3. Документознавство, архівознавство

Part 3. Document Science and Information Activity

https://doi.org/10.31516/2410-5333.058.07

УДК 02-051+929Хавкіна(045)

Н. М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

nataliyanikkush@gmail.com

http://orcid.org/0000-0003-1168-0446

А. А. Соляник, доктор педагогічних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

allasolyanik164@gmail.com

http://orcid.org/0000-0002-7167-6695

С. В. Сищенко, кандидат педагогічних наук, доцент, Харківська державна академія культури, м. Харків

seik-lana@ukr.net

https://orcid.org/0000-0003-3849-3130

Л. Б. ХАВКІНА — КЛАСИК ВІТЧИЗНЯНОГО БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДОЗНАВСТВА (ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)¹

Висвітлено внесок Л. Б. Хавкіної в розвиток бібліотечного фондознавства. Окреслено й охарактеризовано пріоритетні напрями її наукової творчості: теорія і технологія фондоформування; принципи і методи комплектування фонду; користування фондом як критерій якості комплектування і перший етап управління читанням; ядро фонду; формування краєзнавчого фонду; система документопостачання; організація фонду; розстановка фонду; зберігання фонду; відкритий доступ користувачів до фонду.

Ключові слова: бібліотечне фондознавство, теорія і технологія фондоформування, принципи і методи комплектування фонду, організація фонду, Любов Борисівна Хавкіна.

N. M. Kushnarenko, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

A. A. Solianyk, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

S. V. Syshchenko, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

L. B. KHAVKINA — THE SCHOLAR OF NATIONAL LIBRARY COLLECTION SCIENCE (TO THE 150-TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH)

Relevance. The research has necessitated by the systematic analysis and generalization of L. B. Khavkina's contribution to the development of the National Library Foundation as a scientific and academic course.

¹ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License

The aim of this paper is to systematize the coverage of the contribution of L. B. Khavkina to the development of library collection science theory.

Research methodology. The contribution of L. B. Khavkina to the theory and technology of stock-forming was noted through the cognitive possibilities of systemic, biographical, prosthetic, action-oriented approaches and problem analysis.

Results. The importance of the scientific heritage of L. B. Khavkina for the establishment and development of library collection as a scientific and academic course has been shown. Her main writings were analyzed, and priority areas of her scientific creative work were identified: the theory and technology of the library collection; the principles and methods of library collection raising; the use of the library collection as a criterion of the quality of staffing; and the first stage of reading management; the core of the library collection; the documentation system; the features of the formation of the local history of the library collection; the technology of the organization of the library collection; the establishment of the library collection; the storage of the library collection; the open access of users to the library collection, etc. The relevance of the ideas of L. B. Khavkina to the modern stage of the development of library collections was emphasized.

Novelty. For the first time, the scientific heritage of L. B. Khavkina was examined as a whole system in the field of library collection, its scientific potential was supplemented by the theory and technology of library collection formation.

The practical significance. The main results of the study of L. B. Khavkina's research can be used by higher education institutions to improve the content of academic courses of the fundraising cycle. They are useful for modern fundraisers and experts who work in the field of library collections.

Conclusion. The scientific heritage of L. B. Khavkina is so important that every new generation of fundraising will find the ideas of theoretical and methodological level in her writings, which are of fundamental importance for the further successful development of the theory of the foundation of the library, as well as practical organizational, technological and methodical recommendations that contribute to the improvement of modern technologies of the foundation of the library.

Keywords: *library collection science, theory and technology of library collection formation, principles and methods of holding acquisition, library holding organization, Lyubov Borysivna Khavkina.*

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю дослідження внеску професіоналів-попередників у формування бібліотечного фондознавства як наукової та навчальної дисципліни. Особливого значення набуває вивчення наукового доробку Л. Б. Хавкіної — однієї з фундаторів вітчизняного бібліотечного фондознавства.

Любов Борисівна Хавкіна — одна з найавторитетніших і найяскравіших особистостей вітчизняного бібліотекознавства кінця XIX — початку XX ст. Після появи її робіт «Бібліотеки, їх організація і техніка» (1904, 1911), «Керівництво для невеликих бібліотек» (шість видань за період з 1911 по 1930 рр.), «Книга і бібліотека» (1918), «Керівництво для народних бібліотек» (1910), «Керівництво для невеликих і середніх

бібліотек» (1930) та інших публікацій вона відразу і назавжди посіла гідне місце серед фундаторів вітчизняного бібліотекознавства загалом та бібліотечного фондознавства зокрема. Її публікації набули надзвичайно широкої популярності, стали чи не єдиними підручниками і посібниками з бібліотечної справи в дореволюційній Росії.

Праці Л. Б. Хавкіної належать до «ядра» публікацій, адже вони досі перебувають у рейтингу найчастіше цитованих робіт після таких вітчизняних класиків бібліотечного фондознавства, як Ю. В. Григор'єв і Ю. Н. Столяров. Наукова спадщина Л. Б. Хавкіної настільки значима, що кожне нове покоління фондознавців і фондистів знаходить у її працях як ідеї теоретико-методологічного рівня, які мають фундаментальне значення для подальшого успішного розвитку теорії формування бібліотечного фонду, так і практичні організаційно-технологічні та методичні рекомендації, які сприятимуть розвитку технології формування бібліотечного фонду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий доробок Л. Б. Хавкіної є предметом вивчення широкого загалу дослідників, які вивчають окремі напрями бібліотечно-інформаційної діяльності. Особливо вони актуалізуються в переддень чергового ювілею вченої, що дозволяє по-новому осмислити її основні наукові та практико-технологічні ідеї. На жаль, тривалий час внесок Л. Б. Хавкіної у формування бібліотечного фондознавства досліджувався недостатньо активно. У цьому аспекті їй присвятили свої публікації Ю. С. Григор'єв, Ю. М. Столяров, Н. М. Кушнарєнко, А. А. Соляник (Григор'єв, 1973; Кушнарєнко, 2007, 2012; Столяров, 1991, 2015; Столяров, Кушнарєнко, Соляник, 2007) та ін.

У 1973 р. у видавництві «Книга» вийшла друком праця Ю. В. Григор'єва «Л. Б. Хавкіна (1871–1949)», у якій фондознавчі погляди Любові Борисівни висвітлені в 3-х розділах: «Комплектування бібліотечних фондів», «Організація бібліотечних фондів», «Каталогізація та класифікація бібліотечних фондів» (Григор'єв, 1973, с. 56–85).

Найповніше тлумачення фондознавчих ідей Л. Б. Хавкіної містять праці Ю. М. Столярова, серед яких слід виокремити підручник «Бібліотечний фонд» (1991), наукову монографію «Еволюція бібліотечного фондознавства» (2007), практичний посібник «Формування бібліотечного фонду» (2015). Так, у підручнику Ю. Н. Столярова «Бібліотечний фонд», що вийшов друком у видавництві «Книжкова палата» у 1991 р., здійснено нове прочитання фондознавчих думок Л. Б. Хавкіної про місце бібліотечного фонду в системі «бібліотека»; про соціальні функції бібліотечного фонду; про комплектування фонду як основи керівництва читанням; про суть і теорії відбору; про кооперацію і централізацію формування бібліотечного фонду (Столяров, 1991, с. 252).

Глибоко розкриті фондознавчі погляди Л. Б. Хавкіної в унікальному монографічному дослідженні «Еволюція бібліотечного фондознавства», що вийшло друком у 2007 р. у російському видавництві «ГРАНД-ФАИР» під науковою редакцією одного з провідних російських учених — доктора педагогічних наук професора Ю. Н. Столярова та за участі українських докторів наук, професорів Харківської державної академії культури Н. М. Кушнарєнко й А. А. Соляник. Про багатоаспектність наукових досягнень Л. Б. Хавкіної в галузі бібліотечного фондознавства свідчить її персоналія в «Загальному покажчику імен», який подано в монографії і містить 30 предметних рубрик. Серед них: про вплив на фондознавців; про книгообмін; про книгопостачання бібліотек; про книжкове ядро; про комплектування як перший етап керівництва читанням; про красназавчий фонд; про ступінь користування фондом як критерієм його комплектування; про принципи комплектування; про систематичну розстановку; про збереження фонду; про теоретичні основи комплектування; про технології фондоформування; про фондознавчу термінологію; про обов'язковий примірник; про відкриття доступу читачів до фондів; про управління фондом тощо (Столяров, Кушнарєнко, Соляник, 2007, с. 668). У практичному посібнику «Формування бібліотечного фонду», виданому у 2015 р. у видавництві «Професія», відзначено важливе місце Л. Б. Хавкіної в історії вітчизняного бібліотечного фондознавства, внесок у розробку фондознавчої термінології, функцій бібліотечного фонду, проблем відбору, обліку та розміщення бібліотечного фонду тощо (Столяров, 2015, с. 505).

Науковий потенціал Л. Б. Хавкіної, динаміка поглядів на теорію та методику комплектування фондів, внесок у розбудову бібліотечного фондознавства як наукової та навчальної дисципліни потребують сучасного переосмислення, цілісного, ґрунтовного дослідження, оскільки більшість ідей не були реалізовані, проте актуальні й нині.

Мета статті — системне висвітлення внеску Л. Б. Хавкіної в розвиток теорії бібліотечного фондознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пильна увага Л. Б. Хавкіної до проблеми формування бібліотечних фондів цілком закономірна. Тривалий час поняття «бібліотека» і «фонд» ототожнювалися. Бібліотеками називали установи з невеликими й середніми фондами, а більші — книгосховищами. Уважається, що фонд становить саму сутність бібліотеки (Столяров, 1991, с. 9). Л. Б. Хавкіна підкреслювала: під бібліотекою слід розуміти «відносно велике зібрання книг». Також, на її думку, «книга — суть і організм бібліотеки» (Столяров, 1991, с. 1–2). Цю точку зору поділяли багато вчених того часу. Лише в 1970-х рр. у науковий обіг було введено поняття «бібліотечний фонд» у значенні

впорядкованого зібрання документів, які зберігаються в бібліотеці, як в одній з найголовніших підсистем системи «бібліотека» (Столяров, Кушнарєнко, Соляник, 2007, с. 25). Вона перебувала біля витоків визначення загальносистемної функції бібліотечного фонду: «Книготоргівля розпоршує книги, водночас бібліотека їх збирає, і за відсутності останньої вся книжкова продукція, яка існує, розпалася б, пролетіла б крізь глибину часів, немов комета, і від неї залишився б в кращому випадку лише слід у вигляді бібліографічного опису цієї продукції. Але без самих книг, зібраних бібліотекою для користування ними, цінність такого опису уподібнювалась б лише до надгробної епітафії» (Хавкіна, 1926, с. 30).

Л. Б. Хавкіна порушувала питання специфіки формування фондів у бібліотеках різних типів і видів, координації діяльності бібліотек з метою уникнення дублювання в комплектуванні, економії коштів та приміщень, уніфікації процесів організації фондів, обліку, розстановки, зберігання, створення довідкового апарату, упорядкування складу фондів, використання бібліотечних фондів.

Пріоритетне місце у творчості Л. Б. Хавкіної посідають проблеми комплектування бібліотечних фондів. Як зазначав Ю. В. Григор'єв, «погляди Л. Б. Хавкіної з питань теорії та методики комплектування бібліотек різних типів становлять цілком чітко оформлену систему, що охоплює всі сторони цього процесу роботи бібліотеки» (Григор'єв, 1973, с. 56).

У другому виданні книги «Бібліотеки, їх організація і техніка» вона виокремила питання комплектування в спеціальну п'яту главу: «Твори друку. — Принципи комплектування бібліотек. — Бібліографічні посібники. — Книговидавництва. — Фірми, які продають книги» (Хавкіна, 1911, с. 193). Це свідчить про розуміння значимості комплектування фондів, серцевиною якого є відбір книг, здійснюваний відповідно до типу, виду, завдань бібліотеки, складу і інтересів її читачів, місцевих умов її роботи. Комплектування вона розглядала як перший етап керівництва читанням. Л. Б. Хавкіна була прихильником і популяризатором теорії комплектування книжкових фондів М. О. Рубакіна. Водночас, підкреслює Ю. М. Столяров, вона внесла немало цінних доповнень у цю теорію, зокрема в трактування принципу профілювання-координування комплектування, у питання відбору літератури, ставлення до місцевих видань як об'єктів комплектування тощо (Столяров, Кушнарєнко, Соляник, 2007, с. 161).

Л. Б. Хавкіна пильну увагу приділяла вченню про відбір документів, який багато в чому визначає якість фонду. Відбір книг, здійснюваний відповідно до типу і завдань бібліотеки, складу її читачів і конкретних локальних умов, вона вважала серцевиною комплектування бібліотечних фондів.

У своїй праці «Книга і бібліотека» вона відзначала: «Вибір книг є однією з найважливіших і водночас з найважчих робіт у бібліотеці. Він потребує і знання книг, і знання читачів, і розуміння завдань бібліотеки загалом та цієї бібліотеки зокрема. Кожен тип бібліотеки має свою індивідуальну фізіономію, до якої повинен пристосовуватися вибір книг. Але і цим ще не все визначається: місцеві умови, побутові особливості, склад читачів — усе повинно враховуватися під час добору книг, окрім основних принципів комплектування» (Хавкіна, 2011, с. 63). Науковиця підкреслювала: «Перша основна ініціатива — це ретельний підбір книжкового складу бібліотеки» (Хавкіна, 2011, с. 79), необхідно «відбирати книги найкращі» (Хавкіна, 1911, с. 197).

На її думку, відбір сприяє забезпеченню повноти фонду відповідно до типу бібліотеки. Він набуває тим більшого значення, чим менший фонд має бібліотека. Тут потрібен «вибір з вибору», оскільки «чим менша бібліотека, тим більшу моральну відповідальність вона несе за кожну з книг і тим обережніше повинна їх підбирати, щоб не зрушувати з висоти свого призначення. У великій бібліотеці певна другорядна або навіть третрорядна книга потоне в масі кращих, а тут кожна книга на увазі і під контролем й тому повинна бути особливо виважена» (Хавкіна, 1911, с. 197). Щоб обрати книгу, «потрібно орієнтуватись на загальні принципи комплектування бібліотеки. Передусім, зрозуміло, слід зважати на тип бібліотеки. Якщо це бібліотека, покликана служити цілям науки, то всі наукові дисципліни мають бути представлені в ній у всій можливій повноті. Така бібліотека має ознайомлювати свого читача не лише з сучасним станом науки, але також з її історією, матеріалами, і тому повинна мати і нові, і старовинні книги» (Хавкіна, 1911, с. 195). Одна справа місцева публічна, державна або національна бібліотека. «Якщо державна бібліотека збирає все, що коли-небудь вийшло з-під пера, з-під друкарського верстата, то це зумовлюється її метою — зберігати всі твори людської думки» (Хавкіна, 1911, с. 197). Але і національна публічна бібліотека повинна професійно виконувати «фільтрацію» обов'язкового примірника і не накопичувати величезний «баласт» (там само).

Л. Б. Хавкіна обстоювала необхідність періодичного перегляду книжкового складу бібліотеки, очищення книжкових фондів від невикористаної літератури, ввела в науковий обіг поняття «баласт» (Хавкіна, 1911, с. 198). Вона справедливо вважала, що забезпечити якість фонду можна лише постійно долучаючи до нього нові необхідні і усувати непотрібні, застарілі документи, у результаті чого фонд перетворюється на динамічну систему, оновлюється, до застарілої інформації інтерес у читачів зникає і книга осідає на бібліотечних полицях, не використовується, створює «інформаційний шум» у фонді, перешкоджаючи

бібліотекарям у роботі з фондом. Таким чином, висловлюючись сучасною професійною мовою, Л. Б. Хавкіна розглядала комплектування як двосторонній процес долучення і вилучення документів з фонду, уважаючи, що відбір до фонду окремої бібліотеки поділяється на два види: перший забезпечує поповнення фонду найціннішими книгами, здійснюється поза бібліотекою із зовнішніх документних потоків; другий реалізується на базі вже сформованого фонду, забезпечує його корисність для читачів. Цей процес вона називала «фільтрацією» фонду. Другому відбору вона надавала не меншого значення, ніж першому. Пізніше, у 1970–1980-і рр., головню завдяки працям Ю. В. Григор'єва і Ю. М. Столярова, відбір розділено на два види — первинний і вторинний (Столяров, 2015, с. 247).

Л. Б. Хавкіній належить суттєвий внесок у розробку принципів комплектування бібліотечних фондів. Її по праву вважали послідовником теорії відбору М. О. Рубакіна, який суттєво впливав на більшість бібліотекознавців того часу. Однак її «слідування за Рубакіним», стверджує Ю. В. Григор'єв, стосувалося лише «високої теорії», у своїх же практичних посібниках та рекомендаціях вона перевершила багатьох бібліотекознавців свого часу (Григор'єв, 1973, с. 57).

Як і М. О. Рубакін, Л. Б. Хавкіна дотримувала принципу безпартійності, неупередженості та об'єктивності в комплектуванні бібліотечних фондів, за що зазнала критики Н. К. Крупської, яка у своїй рецензії відзначала: «У книзі попадається кілька фраз, щодо яких треба сказати, що було б краще, якби їх не було: наприклад, що бібліотекар повинен показати, що релігія сумісна з наукою (це некоректно: свого часу релігія збігалася з пізнанням людиною світу, тепер же наука пішла вперед, науковий досвід засвідчив, що колишнє релігійне світобачення було помилковим) або що підбір книг повинен бути безпартійним (це ще можливо в галузі точних наук, природознавства та інших, але є найчистішою фікцією, коли справа стосується суспільних наук; бібліотекар-соціаліст ніколи не стане рекомендувати читачеві книги, висвітлені з точки зору монархіста, не радитиме, оскільки вважатиме таку книгу шкідливою). Але таких фраз порівняно небагато і, головне, вони не перебувають в органічному зв'язку з ідеями, які розвиваються в книзі, з її духом. Повторюємо, ця праця є надзвичайно цінним внеском у літературу позашкільника.¹

Л. Б. Хавкіна у своїх дореволюційних працях відзначала необхідність у роботі бібліотек з комплектування досягати «неупередженості» і «об'єктивності»: «Безпристрасність, об'єктивність бібліотеки і полягає у

1 Крупская, Н. К. (1917). Рецензия. Л. Б. Хавкина. Руководство для небольших библиотек. (Т. 10, с. 12–13). Москва: Издательство Московского городского народного университета имени А. Л. Шанявского.

всебічному висвітленні кожного питання» (Хавкіна, 1910, с. 88). У відділі громадських знань вона надає рекомендацію А. А. Покровського — мати такі книги, які дозволяли б читачам «ознайомлюватися з точками зору різних напрямів і партій» (Хавкіна, 1910, с. 88), стежити за тим, щоб підбір книг не був тенденційним. Ю. В. Григор'єв зазначав про певну непослідовність Л. Б. Хавкіної в цьому питанні, яка рекомендувала книги релігійного змісту, зокрема і такі, у яких обґрунтовувалась сумісність релігії з наукою. Водночас вона пропагувала наукові книги, що допомагають боротися з забобонами (Хавкіна, 1910, с. 88). Таким чином, практичні вказівки і рекомендації Л. Б. Хавкіної не в усьому збігалися з її теоретичними висловлюваннями.

Заперечивши рубакінські теорії невтручання бібліотеки в запити і інтереси читачів, Л. Б. Хавкіна попереджала бібліотекаря, щоби той не задовольнявся прямим попитом читачів, якщо той суперечить завданням виховної роботи бібліотеки з читачами. Вона підкреслювала: «безсумнівно, вибір книг повинен тісно гармоніювати з вмістом бібліотечної роботи, з тими темами, які є ударними і необхідними як для цього моменту, так і для тривалої постійної роботи бібліотеки» (Хавкіна, 1911, с. 79). Л. Б. Хавкіна була переконана щодо неприпустимості долучення до фондів бібліотек «різних творів, що культивують низькі інстинкти людини (азарт, кровожерливість, еротизм тощо), а також розпалюють національну чи релігійну ворожнечу» (Хавкіна, 1910, с. 57). Незмінно у всіх своїх роботах вона виступала за високий науковий і художній рівень складу книжкового фонду загальноосвітніх бібліотек, вважаючи, що протитрутою «отруті» слугує гарна книга (Хавкіна, 1910, с. 57).

Слід підкреслити, що ідеологічний принцип або принцип партійності комплектування бібліотечних фондів і нині є дискусійним. Багато публічних бібліотек дотримують «деідеологізації» або «множинності поглядів», згідно з чим фонд публічної бібліотеки повинен мати документи, що містять інформацію про різні політичні течії і концепції, наукові напрями й думки. Це дозволить уникнути ідеологізованості фондів публічних бібліотек.

Л. Б. Хавкіна внесла істотний внесок у розробку принципу профілювання-координування комплектування бібліотечного фонду. Під час формування фонду, як вона підкреслювала, слід враховувати тип бібліотеки, її профіль, завдання, які вирішуються нею, місцеві умови, особливості читачького контингенту, рівень його розвитку (Хавкіна, 1911, с. 57).

Від профілю кожної бібліотеки залежить і профіль її комплектування. Л. Б. Хавкіна відзначала: «Кожен тип бібліотек має своє певне призначення, і цим зумовлюються особливості його організації. Академічні та спеціальнонаукові бібліотеки повинні збирати все у наукових відділах,

що тільки можливо придбати, незалежно від того, є книга сучасною або застарілою. Для історії науки потрібні і застарілі книги, яким не місце в публічній бібліотеці, яка призначена для широкої освітньої та наукової, але не для навчальної й наукової роботи. Ще ширшим має бути той склад, який повинна мати державна бібліотека національного статусу. Вона повинна мати у вичерпному підборі все, що коли-небудь було написано і надруковано в цій країні, і якомога більше з того, що було написано і видано в інших державах. Цими особливостями і визначається стратегія діяльності бібліотек. Рукописи та першодруки книги, унікальні видання, книги, написані малопоширеними мовами, яким є застосування у великих наукових бібліотеках, були б недоречні в публічній бібліотеці міста, а тим більше села» (Хавкіна, 2011, с. 104–105). На її думку, «кожна публічна бібліотека має бути пристосована до особливостей тієї місцевості і того населення, яке вона покликана обслуговувати; але якщо індивідуальні особливості потребують тих чи інших варіантів в її книжковому складі (не можуть бути однаковими бібліотеки міські і сільські, бібліотеки торгового або фабричного, або сільськогосподарського району тощо), то беззаперечним завжди є принцип, згідно з яким вона покликана обслуговувати все населення цієї місцевості, а не окремі її групи» (Хавкіна, 2011, с. 103). Принцип профілювання дослідниці називала принципом локалізації або індивідуалізації роботи бібліотеки, маючи на увазі принцип відповідності складу книжкового фонду завданням бібліотеки і запитам її читачів.

Л. Б. Хавкіна вважала, що здійснення профілювання фонду неможливе без координації роботи з комплектування бібліотек за допомогою «розподілу між ними «спеціалізації», використання книг за допомогою міжбібліотечного абонементу, а також створення зведеного каталогу. Вона зазначала: «У нас донині академічні, спеціальні та державні бібліотеки взагалі не брали участі в житті публічних бібліотек, і, звичайно, тепер настав час, коли цей порядок повинен змінитися в тому напрямі, який диктується життям і який прийнято в державах, що випередили нас у плані розвитку культури» (Хавкіна, 2011, с. 104). Науковиця вважала: фонд будь-якої бібліотеки слід розглядати як частину загальної системи бібліотечних фондів місцевості, регіону, країни. Для цього потрібно створити координовану систему фондів з чітко врегульованими зв'язками і рухом документів, розподіляючи між ними спеціалізації і використання книг за допомогою книгообміну й міжбібліотечного абонементу; наголошувала на необхідності чіткого розмежування фондів різних бібліотек за тематикою, видами документів, способами їх організації, зонами впливу між бібліотеками з урахуванням профілів їхніх

фондів. Координація доцільна лише тоді, коли розмежування тематики фондів, узгодження поповнення їх книгами тощо забезпечується безперервним обміном документами між ними, взаємним використанням їхніх фондів, крім того, для цього потрібен зведений каталог. Посилаючись на зарубіжний досвід, вона зазначала: «Бібліотечна політика потребує доцільності та економії сил і засобів у бібліотечній справі. На цьому базується поділ великих наукових бібліотек одного міста за спеціальностями. Так, в Чикаго дві величезні бібліотеки імені Крірара і імені Пауля Ньюберрі зійшлися на думці, що одна присвятить себе гуманітарним наукам, переважно історії та історії літератури, а інша — точним — природознавству і математиці. Завдяки цьому кожна з них, не розпорошуючись у своїх завданнях, могла блискуче представити обрану нею спеціальність» (Хавкіна, 2011, с. 105). На її думку, «було б набагато доцільніше не розпорошувати сили і засоби на три однорідні організації, а об'єднати їх в одну — такі бібліотеки для одного міста немає потреби дублювати, і замість того, щоб купувати одні й ті самі книги, та ще за нинішніх труднощів, для трьох бібліотек, вигідніше було б втричі посилити потужність бібліотеки, тобто втричі збільшити її склад» (Хавкіна, 2011, с. 105–106).

Вона приділяла увагу налагодженню тісної співпраці бібліотек на організаційних засадах координації, кооперації та централізації: «На тому ж принципі основані взаємні абонементи між бібліотеками, кооперація бібліотек, союзні об'єднання бібліотек. Немало бібліотек певних міст або місцевостей домовляються взаємодіяти, підкріплюючи один одного книгами. Водночас об'єднуються бібліотеки різних типів, і, наприклад, бібліотеки академічні або спеціальні, які працюють спільно з публічними» (Хавкіна, 2011, с. 103).

Л. Б. Хавкіній належить пріоритет в обґрунтуванні краєзнавчої функції місцевих публічних бібліотек. У підручнику Н. М. Кушнарєнко (2007) її статус визначено як фундатора вітчизняного бібліотечного краєзнавства (Кушнарєнко, 2007, с. 96). У одній зі своїх праць Л. Б. Хавкіна відзначала: «... бібліотека є ефективним об'єднуючим фактором для життя міста або села» (Хавкіна, 2011, с. 65). Нині набуло аксіоматичного значення її тлумачення краєзнавчої функції: «Подібно до того, як державна бібліотека збирає все, що виходить в країні, — бібліотека, яка обслуговує велике місто або цілу область, з метою збереження місцевих видань повинна збирати все, що там друкується, а головне має збирати матеріали для ґрунтового вивчення цього краю (не тільки друковані, а й рукописні)» (Хавкіна, 1911, с. 194). На її думку, саме місцеві бібліотеки мають стати головними і найдоступнішими соціальними інститутами краю з відбору, збирання, зберігання та організації доступу читачів

до краєзнавчих і місцевих документів (нонелектронних і електронних документальних, пов'язаних з краєм своїм змістом і/або походженням). Важливо те, що в основу краєзнавчої функції бібліотеки Л. Б. Хавкіною була покладена фондознавча парадигма: наявність повного зібрання краєзнавчих і місцевих документів є своєрідним гарантом повного й оперативного задоволення краєзнавчих потреб користувачів, виконання загальнодоступними бібліотеками місцевого і регіонального рівнів сутнісної краєзнавчої функції. Вона відзначала: «само собою зрозуміло, що «єдина» бібліотека не може представляти чогось трафаретного. Кожна публічна бібліотека має бути пристосована до особливостей тієї місцевості і того населення, яке вона покликана обслуговувати; але якщо індивідуальні особливості потребують тих чи інших варіантів у її книжковому складі (не можуть бути однаковими бібліотеки міські і сільські, бібліотеки торгового або фабричного, або сільськогосподарського району тощо), то непорушним завжди є принцип, згідно з яким бібліотека покликана обслуговувати все населення цієї місцевості, а не окремі його групи» (Хавкіна, 2011, с. 103). Далекоглядність Л. Б. Хавкіної щодо необхідності створення «місцевих відділів» у публічних бібліотеках, розвитку краєзнавчої роботи високо оцінила Н. К. Крупська, яка у своїй доповіді «Краєзнавство і бібліотека» (1926) підкреслювала: «... підхід з точки зору краєзнавства, як ми його тепер розуміємо, — не в старому сенсі, коли центр уваги краєзнавчої роботи спрямовувався лише на археологію, фольклор, пам'ятки давнини тощо, а в новому його розумінні, коли поняття краєзнавства об'єднує передусім вивчення економіки, суспільного життя, недавнього минулого тощо, — що такий підхід дозволить краще організувати задоволення потреб населення. У нього ми впираємося всюди» (Крупская, 1960, с. 154).

Саме Л. Б. Хавкіна перебувала біля витоків створення на всьому радянському бібліотечному просторі системи депозитарного зберігання місцевих і краєзнавчих документів. Вона повністю підтримувала за допомогою наукових та організаційних каналів ідею створення і розвитку системи місцевого (регіонального) обов'язкового примірника місцевих та краєзнавчих документів, яка з прийняттям державних законів про обов'язковий примірник документів набула реального втілення.

Л. Б. Хавкіна категорично висловилася проти книгосховищного ухилу у формуванні фондів масових бібліотек: «Раніше за гаслом бібліотеки було накопичення книжкових багатств, а наше століття — це користування книжковими багатствами... Бібліотека повинна тримати те, чим слід користуватися» (Хавкіна, 1911, с. 198). Її думка про те, що бібліотеки з книгосховищ, головною метою яких було «накопичення книжкових багатств», повинні трансформуватися в публічні бібліотеки

з новою місією — «надання книг всім охочим» (Хавкіна, 2011, с. 65), набула широкого поширення. Вона підкреслювала: «публічна бібліотека — єдина установа, яка є для всіх і може що-небудь надати всім і завжди» (там саме). Вона стверджувала, що зміст бібліотечної діяльності доцільно було назвати «книговикористанням» (Хавкіна, 1926, с. 30). Таким чином, Л. Б. Хавкіна перемістила центр ваги в діяльності бібліотеки на використання книг або на обслуговування читачів.

Л. Б. Хавкіна ратувала за розвиток джерел і способів документопостачання бібліотек: «... єдність організації постачання книгами за допомогою такої системи, у центрі якої перебуває велика бібліотека, яка поширює на периферію діяльність за допомогою мережі філій відділень і численних дрібних пересувних складів, вигідна і економічно, і практично. Дрібні бібліотеки як самостійні одиниці не досягають мети; як частки великого цілого вони є кінцевими розгалуженнями, за допомогою яких велика система постачання книгами захоплює найвіддаленіші пункти і притягує їх до користування бібліотечною мережею в її сукупності» (Хавкіна, 2011, с. 104). Водночас вона закликала бібліотечних працівників максимально зважено здійснювати вибір джерел і способів книгопостачання, оскільки від цього залежить якість фонду.

Посилаючись на позитивний зарубіжний досвід створення системи обов'язкового примірника документів, вона підкреслювала, що «в Росії доставка обов'язкових примірників завжди посідала важливе місце і донині потребує кращої організації» (Хавкіна, 1911, с. 194). Також вона порушувала питання про необхідність «фільтрації» обов'язкових примірників, оскільки «випускаючи в обіг всі отримані обов'язкові екземпляри, бібліотека, з одного боку, зазнає непродуктивних витрат на каталогізацію великого числа непотрібних книг, з іншого — нагромаджує величезний баласт» (Хавкіна, 1911, с. 197). Свідченням її рішучості є виступ проти клопотання Правління Харківської громадської бібліотеки, співробітником якої вона була з 1890 по 1918 рр., про надання їй права на отримання загальноросійського обов'язкового примірника творів друку, масштаби обробки і зберігання якого на той час не відповідали можливостям та завданням бібліотеки. Вона порушила проблеми книгообміну, благодійних внесків на поповнення фонду. Л. Б. Хавкіна, зокрема, пишалася тим, що Харківська громадська бібліотека, використовуючи фонд дублетної літератури, надавала допомогу в налагодженні книгообміну з багатьма громадськими та міськими бібліотеками при Товаристві поширення грамотності в народі, вивчала можливості вдосконалення книжкової торгівлі на комісійній основі (Григорьев, 1973, с. 60).

Л. Б. Хавкіна надавала бібліотечним працівникам слушні поради: «Найзручніше купувати книги в тому місті, де розмішена бібліотека, за

посередництва книгарні або складу. Бібліотеки, купуючи книги, користуються знижкою» (Хавкіна, 1911, с. 211). Можна також виписувати книги зі столиці або з найближчого великого центру, якщо місцеві книжкові магазини не можуть задовольнити бібліотеку. Здешевлення покупки сприяє їх придбанню в букіністів, особливо рідкісних і тих, що виійшли з продажу. Періодичні видання краще виписувати безпосередньо з редакцій, через книжкові магазини або поштові контори (Хавкіна, 1911, с. 211–213). Вона підготувала навіть перелік головних книговидавництв і фірм Росії, які продавали книги (Хавкіна, 1911, с. 200–212). Тодішні публічні бібліотеки комплектувалися переважно за допомогою покупки і пожертвувань. Любов Борисівна закликала піддавати їх «ретельному сортуванню», «не зважати на все невідповідне» (Хавкіна, 1911, с. 199).

Л. Б. Хавкіна підкреслювала важливу роль бібліографічних посібників у допомозі придбання літератури, зазначаючи: «Оскільки для комплектування бібліотеки доводиться обирати з існуючих книжкових багатств, то необхідно в них орієнтуватися. Дороговказом у цьому лабіринті слугує бібліографія, без якої неможливо обійтися» (Хавкіна, 1911, с. 195). У той час значення бібліографічного супроводу цього процесу було настільки значним, що комплектування бібліотечних фондів локалізувалось не в бібліотекознавстві, а в бібліографії (Григорьев, 1973, с. 56).

У «Керівництві для невеликих бібліотек» вона відзначала: «Розпочинаючи формування або поповнення бібліотеки, передусім потрібно скласти список бажаних для придбання книг. Робиться це на основі бібліографічних посібників: покажчиків, каталогів, збірників рецензій тощо» (Хавкіна, 1910, с. 58). Причому задіювати бібліографію як допомогу комплектуванню фонду слід не формально, лише в такому випадку використання бібліографії для відбору літератури стане для бібліотеки корисним.

У своїй книзі «Бібліотеки, їх організація і техніка» (1911) вона представила список кращих на той час бібліографічних покажчиків і каталогів, які мали б допомогти комплектуванню фондів за 19 розділами: «Бібліографія бібліографії», «Загальна бібліографія російських книг», «Російські книжні рідкості», «Загальні покажчики», «Філософія і психологія», «Релігія», «Громадські та юридичні науки», «Виховання і навчання», «Природознавство і математика», «Сільське господарство і промисловість», «Медицина», «Витончені мистецтва», «Література», «Історія та географія», «Журнальні статті», «Вилучені книги», «Іноземні книги». Крім бібліографічних покажчиків і каталогів, вона рекомендувала як допомогу комплектуванню використовувати рецензії на нові книги, каталоги кращих періодичних видань, видавничих

фірм, книжкових й антикварних магазинів. Тут же вона надала перелік головних книговидавництв і фірм Росії, які продавали книги (Хавкіна, 1911, с. 200–212). Це допомогло бібліотечним працівникам відбирати видання, необхідні для поповнення фонду бібліотеки, підвищення його інформативності, досягнення найбільшої повноти. У 1950-ті рр. публічні бібліотеки почали складати профільні бібліографічні посібники найцінніших документів, які становлять «ядро» фонду й обов'язково повинні бути у фонді конкретної бібліотеки або у фондах бібліотек подібного профілю. У 1980-і рр. їх стали називати «бібліографічною моделлю бібліотечного фонду», вони містили перелік обов'язкових видань, які мають бути в «ядрі» фонду бібліотеки. Такою була система поглядів Л. Б. Хавкіної з питань теорії, методики і організації комплектування бібліотечного фонду.

Науковиця перебувала біля витоків розвитку фондознавчої думки у сфері організації бібліотечного фонду — процесу, що додає йому цілісності, створює умови для ефективного його використання читачами, і це водночас забезпечує внутрішню впорядкованість і збереження документів. Л. Б. Хавкіна порушувала це питання у своїх статтях і виступах, проте усієї повноти ці погляди набули в її книзі «Бібліотеки, їх організація і техніка» (1911) в спеціальному шостому розділі: «Інвентарний запис. — Розподіл книг за форматами. — Різні системи класифікації. — Нумерація і розстановка. — Обкладинка». Слід зазначити, що в той час поняття «організація бібліотечних фондів» не існувало, як узагальнююче використовувалося поняття «бібліотечна техніка». Лише в 1950-і рр., завдяки працям Ю. В. Григор'єва, це базове поняття бібліотечного фондознавства було введено до наукового обігу.

Н. К. Крупська також неодноразово підкреслювала значимість удосконалення бібліотечної техніки для поліпшення всіх сфер роботи бібліотек. У статті «Важлива ділянка соціалістичного будівництва» (1933) вона відзначала: «Від питань бібліотечної техніки залежить надзвичайно багато — збереження книг, максимальне використання книжкового багатства, задоволення запитів читачів і навіть політичне обличчя бібліотеки. Для різного типу бібліотек потрібна різна техніка. Важливо вміти рекламувати потрібну книжку, просувати її, підвищити частоту звернень до неї, організувати інструктаж тощо. У сфері бібліотечної техніки у нас панує кричуща непоінформованість, що заважає правильній постановці справи» (Крупская, 1960, с. 416).

Л. Б. Хавкіна у своїх працях розглядала практично всі актуальні на той час питання організації бібліотечного фонду: прийом документів, що надходять до бібліотеки, їх облік, наукову і технічну обробку, розстановку на стелажах, розміщення у фондосховищі, зберігання. Сукупність

цих процесів вона вважала частиною науки про устрій бібліотеки і управління нею. Цю науку вона назвала бібліотекономією.

На початковому етапі бібліотекознавчої діяльності Любов Борисівна навіть переоцінювала значення організаційних і техніко-технологічних процесів у бібліотеці, вважаючи їх основними (Столяров, Кушнарєнко, Соляник, 2007, с. 161). За ці переконання вона неодноразово зазнавала критики, хоча і багато інших фахівців того часу активно зверталися до цих питань. Значення бібліотечної техніки Л. Б. Хавкіна вбачала в тому, що вона дозволяє за найменших затрат праці і часу краще, оперативніше обслуговувати читачів, ефективніше зберегти фонд бібліотеки. Вона ввела в науковий обіг поняття наукової організації праці стосовно формування бібліотечного фонду (Григор'єв, 1973, с. 67). Ретельно вивчаючи закордонний досвід, вона прагнула якнайшвидшого впровадження нових форм, методів і технологій організації фондів у вітчизняних бібліотеках. Завдяки саме їй у бібліотеках було введено інвентарну книгу, запозичену нею з практики американських бібліотек, що впровадили її за пропозицією М. Дьюї в 1880-і рр. (Столяров, 2015, с. 426).

Любов Борисівна вважала, що інвентарну або матеріальну книгу мають вести бібліотечні працівники, а не канцелярія. Інвентарний запис має втілюватися саме в книжковій, а не картковій формі, оскільки він складається в порядку (хронології) надходжень і жодних змін у ньому згодом не проводиться (Хавкіна, 1911, с. 215). Крім інвентарної книги, яка фіксує книги, що надходять, доцільно мати також вихідну, де відзначаються книги, вилучені з фонду у зв'язку з тією або іншою причиною (Хавкіна, 1911, с. 217). І нині в багатьох публічних бібліотеках інвентарна книга існує в книжковій формі, у великих наукових бібліотеках застосовується актова форма індивідуального обліку фонду.

Неабиякою заслугою Л. Б. Хавкіної є впровадження в масових бібліотеках систематичної розстановки і кріпосної — у наукових (Столяров, Кушнарєнко, Соляник, 2007, с. 161). У її працях набули відображення алфавітна, нумераційна, кріпосна, форматна, систематична та інші види розстановок, відзначені їхні переваги та недоліки. Формальні розстановки, уважала вона, економлять площі, а змістові — «всіляко полегшують читачеві пошук книги» (Хавкіна, 1911, с. 221). Як досвідчений фахівець, Л. Б. Хавкіна доклала багато зусиль до розробки та поширення у вітчизняних масових і наукових бібліотеках систематичної розстановки фонду. Уже в першому виданні «Керівництва для невеликих бібліотек» (Хавкіна, 1910) вона рекомендувала систематичну розстановку в порядку відділів і номерів на кожній полиці, які пізніше замінила авторськими знаками. Для впровадження систематичної розстановки в бібліотечну практику ще в 1904 р. нею була запропонована власна класифікація

розстановок — поділ їх на рухомі і нерухомі (кріпосні, фіксовані) (Хавкіна, 1904, с. 182–183). Класифікацію книг вона вважала «однією з найскладніших, але надзвичайно важливих робіт». Вона необхідна як для того, щоб «формувати і поповнювати бібліотеку за певним планом, так і щоб наочно уявити твори за кожною галуззю знання окремо і легко орієнтуватися в книгах» (Хавкіна, 1911, с. 220). Однак Л. Б. Хавкіна у своїх наукових дослідженнях не змогла сформулювати головну ознаку систематичної розстановки — зміст документа.

Особлива заслуга Л. Б. Хавкіної перед вітчизняним бібліотечним фондознавством і розвитком технології формування бібліотечного фонду полягає у введенні в практику роботи бібліотек розроблених нею для російської мови «Авторських таблиць» методом Кеттера (США) — двозначних (для невеликих бібліотек) і тризначних (для великих бібліотек). Використання таблиць значно прискорило розставляння книг на полицях. Таблиці витримали сотні перевидань і нині широко використовуються практично всіма країнами, що мають у своїй основі кирилицю, в Україні вони перекладені українською мовою й активно застосовуються в практичній роботі бібліотек. Розробила вона і варіант для латиниці, що розширило масштаби використання таблиць (Столяров, 2015, с. 472).

Л. Б. Хавкіна активно підтримувала і розвивала ідею відкритого доступу читачів до фондів масових бібліотек, уважаючи, що ця система обслуговування — засіб наближення книги до читачів і прискорення видачі книг. Відкритий доступ, на її думку, має «методичну цінність», привчає читача до самостійної орієнтації в бібліотечному фонді, стимулює до самостійного вибору необхідної книги. Водночас вона розуміла, що в питаннях організації фонду загалом і відкритого доступу зокрема потрібно зважати на тип бібліотеки, склад фонду, підготовленість читачів до самостійного вибору книг (Григорьев, 1973, с. 72).

Пильну увагу Л. Б. Хавкіна приділяла питанням зберігання найцінніших видань, бібліографічних рідкостей, першодруків книг, рекомендувала виокремлювати їх в «особливе відділення», так званий «резерв» для «заощадження найціннішої частини майна» (Хавкіна, 1911, с. 239). Ці настанови Л. Б. Хавкіної актуальні і нині — у століття оцифрування найцінніших і найрідкісніших документів бібліотечного зберігання.

Висновки. Більшість фондознавчих ідей Л. Б. Хавкіної з питань диференціації, уніфікації процесів комплектування та організації бібліотечних фондів становили основу офіційно затверджених й обов'язкових для застосування спеціальних інструкцій — «мінімум бібліотечної техніки» для бібліотек різних типів. Розроблені нею теоретичні аспекти комплектування та організації бібліотечного фонду створили наукову

базу для подальшої концептуалізації вітчизняного бібліотечного фондознавства. Потужна наукова ємність її фондознавчих ідей, вплив на становлення, формування і розвиток бібліотечного фондознавства як наукової та навчальної дисципліни надають підстав для цілком обґрунтованого висновку: Л. Б. Хавкіна є одним із засновників вітчизняного бібліотечного фондознавства.

Перспективи подальших досліджень наукового доробку Л. Б. Хавкіної полягають у поглибленому осмисленні її фондознавчих ідей молодим поколінням фондознавців і фондистів, що забезпечить спадкоємність ефективного вирішення сучасних теоретичних і практичних проблем формування бібліотечних фондів.

Список посилань

- Григорьев, Ю. В. (1973). *Л. Б. Хавкина (1871–1949)*. Москва: Книга.
- Крупская, Н. К. (1960). *Важный участок социалистической стройки* (Т. 8, с. 414–420). Москва: АПН.
- Крупская, Н. К. (1960). *Краеведение и библиотека* (Т. 8, с. 144–158). Москва: АПН.
- Кушнарченко, Н. М. (2007). *Бібліотечне краєзнавство*. Київ: Знання.
- Кушнарченко, Н. М. (2012). Внесок Л. Б. Хавкіної в розвиток бібліотечного фондознавства. *Українське бібліотекознавство в історичному вимірі: до 140-річчя від дня народження Л. Б. Хавкіної*, За матеріалами Міжнародних наукових читань з нагоди 105-ї річниці відділення бібліотекознавства (с. 7–12). Харків.
- Столяров, Ю. Н. (1991). *Библиотечный фонд*. Москва: Книжная палата.
- Столяров, Ю. Н. (2015). *Формирование библиотечного фонда*. Санкт-Петербург: Профессия.
- Столяров, Ю. Н., Кушнарченко, Н. Н., Соляник, А. А. (2007). *Эволюция библиотечного фондведения*. Ю. Н. Столяров (Ред.). Москва: Фаир.
- Хавкина, Л. Б. (1904). *Библиотеки, их организация и техника*. Санкт-Петербург.
- Хавкина, Л. Б. (1911). *Библиотеки, их организация и техника*, Руководство по библиотековедению. Санкт-Петербург. Восстановлено из <https://ru.calameo.com/read/00330673430e37f506fee>.
- Хавкина, Л. Б. (2011). Книга и библиотека. *Библиотековедение: изучая прошлое — создаем будущее* (Вып. 1). Санкт-Петербург: Издательство РНБ.
- Хавкина, Л. Б. (1913). *Краткий очерк деятельности Харьковской Общественной библиотеки за 25 лет*. Харьков.
- Хавкина, Л. Б. (1926). Научная разработка вопросов библиотековедения. *Труды Первой конференции научных библиотек РСФСР* (с. 29–34). Москва.
- Хавкина, Л. Б. (1927). Не мытьем, так катаньем. *Красный библиотекарь*, 10, с. 66.
- Хавкина, Л. Б. (1910). *Руководство для народных библиотек*. Москва: Издательство товарищества И. Д. Сытина.
- Хавкина, Л. Б. (1911). *Руководство для небольших библиотек*. Москва: Издательство товарищества И. Д. Сытина.

Хавкина, Л. Б. (1917). *Руководство для небольших библиотек*. Москва.

Хавкина, Л. Б. (1918). *Руководство для небольших библиотек*. Москва.

References

- Grigoriev, Yu. V. (1973). *L. B. Khavkina (1871–1949)*. Moscow: Kniga. [In Russian].
- Krupsкая, N. K. (1960). *An important site of socialist construction* (Vol. 8, p. 414–420). Moscow: APN. [In Russian].
- Krupsкая, N. K. (1960). *Local history and library* (Vol. 8, p. 144–158). Moscow: APN. [In Russian].
- Kushnarenko, N. M. (2007). *Library local lore*. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian].
- Kushnarenko, N. M. (2012). L. B. Khavkina's contribution to the development of library collection science. *Ukrainske bibliotekoznavstvo v istorychnomu vymiri: do 140-richchia vid dnia narodzhennia L. B. Khavkinoi*, The International Scientific Readings on the occasion of the 105th anniversary of the Department of Library Science (p. 7–12). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Stolyarov, Yu. N. (1991). *Library collections*. Moscow: Knizhnaya palata. [In Russian].
- Stolyarov, Yu. N. (2015). *Formation of the library collections*. St. Petersburg: Professiya. [In Russian].
- Stolyarov, Yu. N., Kushnarenko, N. N., Solyanik, A. A. (2007). *The evolution of library collection*. Yu. N. Stolyarov (Ed.). Moscow: Fair. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1904). *Libraries, their organization and technology*. St. Petersburg. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1911). *Libraries, their organization and technology*, Library science guide. St. Petersburg. Retrieved from <https://ru.calameo.com/read/00330673430e37f506fee>. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (2011). Book and library. *Bibliotekovedenie: izuchaya proshloe — sozidaem budushchee*. (Issue 1). St. Petersburg: RNB. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1913). *A brief outline of the activities of the Kharkov Public Library for 25 years*. Kharkov. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1926). Scientific development of issues of library science. *Trudy Pervoy konferentsii nauchnykh bibliotek RSFSR* (p. 29–34). Moscow. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1927). Not by washing, so by rolling. *Krasnyy bibliotekar*, 10, p. 66. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1910). *Public Libraries Guide*. Moscow: Publishing partnership of I. D. Sytin. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1911). *Small Libraries Guide*. Moscow: Publishing partnership of I. D. Sytin. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1917). *Small Libraries Guide*. Moscow. [In Russian].
- Khavkina, L. B. (1918). *Small Libraries Guide*. Moscow. [In Russian].

Надійшла до редколегії 29.09.2020 р.